

Красимира МУТАФОВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
Krassimira MUTAFOVA (“St Cyril and St Methodius” University of Veliko Tarnovo,
Bulgaria)

ТОПОСИ НА ГРАДСКОТО ПРОСТРАНСТВО В ОСМАНСКАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ ОТ XVI–XVII ВЕК (НА ПРИМЕРА НА ТЪРНОВО, НИКОПОЛ И ВРАЦА)

TOPOI OF URBAN SPACE IN OTTOMAN DOCUMENTS FROM THE 16TH–17TH CC. (ON THE CASE STUDIES OF TARNOVO, NIKOPOL AND VRATSA)

The article makes an attempt, on the examples mostly of the towns of Tarnovo, Vratsa and Nikopol, to present the major changes in urban space in the Balkans during the so-called Ottoman period, reflected directly or indirectly in the Ottoman documentation. A complete opportunity for such a comparative representation of those three towns, which were important centers in medieval Bulgaria, provide partially published Ottoman tax inventories from the 16th – the beginning of the 17th cc. The manner of registering the population in the Ottoman tax inventories provides an opportunity to follow not only the changes in the ethnic and religious structure of the population, but also to research the spatial reconfiguration of the general urban space and architecture. A careful “reading” of this fiscal in its essence documentation, outlines clearly, though not quite in detail, the main topoi of urban space.

Keywords: Ottoman period, Ottoman tax inventories, urban space, Muslims, Christians, Jews, Catholics.

Едни от най-съществените и видими промени, настъпили след налагането на османската власт в средновековната българска държава и на Балканите, са в градското пространство. Именно в градовете най-рано се поставя началото на вече шествековното конфликтно-контактно съжителство на християнството и исляма – и като религии, и като култури, и като носители. Промените в етноконфесионалния и демографски облик на градското население водят до своеобразно наслагване на две системи на организация на градското пространство, не във всичко диаметрално различни. От една страна, са традициите, характерни за средновековния български и балкански град, от друга – урбанистичната традиция на османците, сложен „микс“ от концепции, повлиян от мюсюлманската градска култура и от тази на завладените общества.

„Споделеното пространство“ на тази т.нар. османолевантийска урбанизация на Балканите има своите блестящи рефлексии в балканските литератури. Достатъчно е да посоча романите и разказите на Иво Андрич, а в по-ново време – тези на Орхан Памук, „попили“ Изтока/Ориента и неповторимата атмосфера на балканския град.

Макар и не така емблематична, османската документация от първите столетия на османското владичество е незаменим източник за изследването, разбирането и интерпретациите на „цветния“, труден за еднопосочно дефиниране балкански свят. Зад лаконичния „език“ на финансово-административните документи е заложена може би най-богатата и изчерпателна информация за историята на регистрираните в тях селища. Достатъчно е да посоча като пример разнообразната и компактна информация,

която може да бъде извлечена от регистрите от вида *муфассал* (подробни), подходяща при това за статистическа обработка. Подробните данъчни описи – основният изворов материал, използван в настоящото изследване, включват сведения за административното положение, топонимията, селищната и конкретно градската квартална и социална структура. Поименното вписване на данъкоплатците, от друга страна, позволява проследяване на традициите в именуването на населението. И не само. Честотният и етимологичен анализ на антропонимичните данни откроява в немалка степен спецификата на обществената атмосфера – консервативността в бита, нивото на християнизация и намеса на православната църква във всекидневието на градското население и, заедно с това, иновациите и „комуникативността“ на градските жители, чийто своеобразен израз са проникналите чужди имена с конкретна етническа и религиозна натовареност.

Начинът на регистриране на населението в османските данъчни описи дава възможност да се проследят не само промените в етнорелигиозния състав на населението, но и да се изследва териториалното преразпределение на градското пространство, общия градоустройствен облик и архитектура. Най-вече защото вписването на данъкоплатците в *муфассал* дефтерите е на конфесионален принцип. Те са регистрирани обособено, групирани по махали (за градовете и по-големите селища), разграничени най-общо на общност на мюсюлманите (*джемаат-и мюслиманан*) и на неверниците (*джемаат-и гебран*). Под *гебран* в описите всъщност се имат предвид най-вече православните. Малките етноконфесионални групи на евреите (*яхудиян*), арменците (*ермени*), католиците (*латин/латинян*), циганите (*къптиян, ченгене*), чието присъствие е променлива величина за отделните градски центрове, както и населението със специални задължения към османската държава, се вписват по общности (*джемаат*)¹, след православното население с райетски статут. Един внимателен „прочит“ на тази фискална по своята същност документация откроява сравнително ясно, макар и не до там детайлно, основните топоси на градското пространство.

Трите града, подбрани от мен за целите на изследването – Търново (*Търнова*), Никопол (*Нийболу*) и Враца (*Ивраджа*), – на примера на които ще се опитам да представя настъпилите през XVI и XVII в. промени в етнорелигиозната характеристика на населението и най-вече в градоустройствения план и архитектура, са типични в няколко отношения.

Търново е първата покорена от османците европейска столица. В стратегията на османското напредване в българските земи и на Балканите, подчинено на амбициозните планове на султан Баязид I (1389–1402 г.), точно в престолнината на цар Иван Шишман се поставят основите на един модел на налагане на новата политическа и религиозна власт². Отличителна черта на този модел, както сочи запазената османска документация, е чувствителната концентрация на ислямски духовни и образователни институции, довела до съществена преконфигурация на градското пространство.

Бившата средновековната българска столица освен това е град-идеологема, символът, възплаваща идеята за средновековната българска държава, за нейния възход и упадък, векове след загубата на политическата ѝ независимост. Настъпилите промени след завоеванието обаче, поне привидно, не съответстват на „старата слава“ на старопрестолния град³. Търново става център на каза и нахия, а за седалище на образуваната

на територията на Търновското царство османска административна структура (*санджак*) е определен Никопол – последната резиденция на цар Иван Шишман.

Изборът на Никопол за административен център на санджака несъмнено се дължи и на стратегическото положение на крепостта, която има важно значение за военните действия на север от р. Дунав през XV – началото на XVI в. Освен че осигурява речните комуникации, крепостта, заедно с предмостовото укрепление Холовник (днес в района на Турно Мъгуреле, Румъния), е значима преграда и препятствие за военните инициативи на османските противници. При това от втората половина на XV до средата на XVI в. Никопол е една от главните опорни точки на османската гранична система „серхад“, изградена по десния бряг на р. Дунав (Радушев 1996а: 189–190).

Третият град – Враца, според една от популярните класификации на българските градове през този период принадлежи към групата на градовете, развили се край византийско-български крепости (Кийл 2005: 21–22)⁴. Всички те имат „смесено“ население, а развитието им е насърчено от строителството на важна османска сграда или цялостен комплекс. Струва ми се, освен това, че градът е сравнително по-слабо проучен през разглеждания период, а новопреведените от мен регистрови данни разкриват интересно градоустройство, разнородна социална и професионална структура на населението през XVI–XVII в.

Пълноценна възможност за съпоставително представяне на избраните от мен градове, важни и значими центрове в средновековната българска държава, дават частично публикуваните османски данъчни описи от XVI и началото на XVII в. Подробните османски регистри (*муфасал* дефтери) позволяват освен това проследяване на континуитета и открояване на основните топоси на „прекроеното“ градско пространство. Не случайно в последно време медиевистите все повече насочват интереса си към възможностите, които предлага османският регистров материал, особено този от XV и началото на XVI в. Бих искала да отбележа, че през последните десетилетия българските историци получиха възможност да работят с далеч по-богат османски изворов материал благодарение на установените договорни отношения между архивохранилищата на България и Турция през 1993 г. (Радушев 1996б: XII–XIII; Мутафова 2008: 141–155). Така за XVI и XVII в. вече разполагаме с няколко османски данъчни описи на населението на Търново, Никопол и Враца:

- подробен (*муфасал*) регистър на тимари, зеамети и хасове във вилаета Нийболу (Никопол), съставен през 922 (5.02.1516–23.01.1517) г.⁵ – поне засега най-ранният известен подробен опис на жителите на Търново), съставен при султан Селим I (1512–1520 г.), един век след завладяването на града;
- подробен (*муфасал*) регистър на поземлени владения по територията на казите и нахиите Нийболу (Никопол), Зищови (Свищов), Рахова (Оряхово), Чибре (каза с център с. Долни Цибър), Лофча (Ловеч), Излади (Златица) и Търнови от 1 *шеввал* 947–29 *шеввал* 951 (29.01.1541–13.01.1545) г.⁶;
- подробен регистър на поземлени владения на територията на санджак Нийболу от 1022 (21.02.1613–10.02.1614) г.⁷ В специализираната литература съществуват предположения за по-ранна датировка на отразената в него

информация – от 1579 г.⁸, но тя противоречи на факта, че въпросният опис включва хасове на султан Ахмед I (1603–1617)⁹. В изложението обозначавам описа с най-ранната и най-късна възможна дата на съставянето му – 1579 (1613/14) г.;

- поименен непубликуван опис на пълнолетното мъжко население за събиране на данъците *авариз-и дивание* и *текялиф-и йорфие*¹⁰ от селищата на санджаците Нийболу (Никопол), Силистре и Видин, съставен в интервала 1052 (01.04.1642–21.03.1643 и) г. – 23 *реджеб* 1056 (04.09.1646) г. (BOA – İstanbul, TD 775)¹¹.

Съпоставителният анализ на регистровите данни позволява да се проследят в продължение на повече от век настъпилите демографски и етнорелигиозни промени – определящ фактор в пространствената организация на селищата през османския период. От особено важно значение са проникването на исляма и ислямските религиозни институции и най-вече начинът, по който се формира ислямската общност в съответния град. Не по-малко определящи от гледна точка на териториалното и градоустройствено развитие са демографските показатели и темповете на нарастване, респ. намаляване на населението в трите коментирани градски средища. Обобщените регистрови данни, представени в таблиците по-долу, очертават нагледно тенденциите в демографските и етнодемографски промени на населението в Търново, Никопол и Враца през разглеждания период.

Населението на Търново през XV–XVI век

Година	Общо			Мюсюлмани			% мюс.	Немюсюлмани		
	ханета	мюдж.	биве	ханета	мюдж.	улема, аскери		ханета	мюдж.	биве
1479	504		64	132			26%	372*		64
1516/17	715	231	26	248	122	17	37%	450	109	26
1523–37	625	211	26	212	102	13		450	109	26
1541–45	662	269	3	226	130	42	40%	394	139	3
1579 (1613/ 14)	727	359		250	140	48	41%	429	219	

Таблица № 1

Хане – пълночленно домакинство; *мюджерред* – неженени пълнолетни данъкоплатци; *биве* – вдовишко домакинство

* Не са включени немюсюлманските домакинствата към тимара на Бали, син на Осман, дадени заедно с тези от Чернови.

Населението на Никопол през XVI век¹²

Година	Общо			Мюсюлмани			% мюс.	Немюсюлмани		
	ха-нета	мюдж.	биве	ха-нета	мюдж.	улема, аскери		ха-нета	мюдж.	биве
1516/17	1791	370	195	441+ 202	112	27	37%	795+ 326	258	195
1541– 45	1356	452	47	465+ 225	235	102	58%	433+ 131	217	47
1579 (1613/ 14)	1962	784	88	675+ 231	267	18	47%	860+ 178	527	88

Таблица № 2

Към населението на Никопол и при трите регистрации са вписани военно-помощни и различен тип професионални общности.

Населението на Враца през XV–XVI век

Година	Общо			Мюсюлмани			% мюс.	Немюсюлмани		
	ха-нета	мюдж.	биве	ха-нета	мюдж.	улема, аскери		ха-нета	мюдж.	биве
1479	319	23	26	23	–	–	7%	296	23	26
1516/17	365+ 5	136	14	69	27	1	18%	295+ 5*	109	14
1541– 45	434+ 13	203	11	74+ 1*	31	6	18%	354+ 12*	172	11
1579 (1613/ 14)	849+ 12	202	–	240	27	18	30%	591+ 12*	175	–

Таблица № 3

* Към населението на Враца и при трите регистрации са вписани съответно 5 калугери, 2 католици (латинян) през 1541/45 г., общност на циганите, обозначена като къптиян, в регистрациите от 1541/45 г. и 1579 (1613/14) г.

Без да навлизам в детайли, ще отбележа, че наличните регистрови данни отразяват сравнително устойчиви демографски показатели на населението в Търново и Никопол през XVI в. С подчертано „бурен“ темп на демографско развитие по отношение и на двете религиозни общности, особено през втората половина на XVI в., се отличава Враца. През целия разглеждан период, както показват и изведените обобщени данни, общността на православните запазва приоритетните си позиции като демографски показатели в Търново и особено във Враца. Единствено през 40-те години на XVI в. в Никопол е засвидетелстван незначителен превес на мюсюлманското население, последван обаче от чувствителен спад в края на века поради почти двойното нарастване на немюсюлманската общност.

Изследваният регистров материал дава възможност и за категоризация на коментирания градски средища съобразно една от популярните типологии на градовете на Балканите в първите векове под османска власт, основана на броя на населението в тях. Според част от изследователите те биха могли да се обособят в четири групи

според жителския им състав: малки – до 2 000 жители; средни – до 4–5000 жители; средно големи – до 10 000 жители, и градове, надхвърлящи 10 000 души (Тодоров 1972: 29–33). За основна единица в изследванията се използва облагаемото домакинство (*хане*), базирано на петчленно семейство, и тричленното вдовишко домакинство (*биве*) (Грозданова 1972: 81–91). В направените от мен изчисления включвам и регистрираните конфесионални малцинствени групи, монашески и различен тип професионални общности, отбелязани не като домакинства, а като *неферен* (души).

В началото на XVI в. с население около 3 890 жители¹³, по-най общи изчисления, бившата столица Търново попада в групата на средно големите балкански градове. Известен спад се наблюдава към средата на XVI в., когато населението на града наброява около 3 320 души – намаление, което всъщност засяга само немюсюлманската общност, тъй като регистровите данни не отразяват промяна за мюсюлманите. Прави впечатление, че данните от 1579 (1613/14) г. почти не показват различия от тези през 1516/17 г. и като пропорции, и като количествени показатели. Единствено неженените пълнолетни данъкоплатци-немюсюлмани са се увеличили около два пъти в разстояние на един век.

При една съпоставка с регистровите данни относно Никопол ясно изпъкват различията в демографското развитие на двете централни средища на средновековната българска държава. В началото на XVI в. жителският състав на Никопол е над 9 900 души и надхвърля повече от два пъти този на Търново. Новата позиция на града – център на санджак и основен опорен пункт на граничната периферия (серхад), очевидно го прави средоточие и на двете основни религиозни общности¹⁴. Макар да се наблюдава намаление в състава на населението в следващата по време регистрация, Никопол все още принадлежи към групата на големите градове на Балканите със своите 7 400 жители. Регистрираният спад с около 2 500 души е за сметка на немюсюлманите – православните намаляват близо два пъти, а евреите – три. Мюсюлманските домакинства обаче вече са 690, 235 са неженените, спахийските синове заедно с бойците от крепостта са 79, а представителите на улемата и аскери класата имат силни позиции в града със 102-мата записани.

В края на XVI в. със своите 727 пълночленни домакинства и 359 неженени – общо около 3994 души – бившата столица все още принадлежи към групата на средно големите балкански градове. Но по същото време с населението си от около 10 100 души придобилият важно стратегическо значение за Османската империя град Никопол би могъл да бъде категоризиран като един от големите градове на Балканите.

Доста по-различно е демографското развитие на Враца. За разлика от Търново и Никопол, в началото на XVI в. Враца по-скоро спада към малките градове със своите 1872 жители. Християнското население преобладава, като мюсюлманската общност съставя само 18% от населението на града. В османското провинциално устройство градът е център на нахия и каза, а развитието на занаятите и търговията и особено на рудодобива¹⁵ привлича население и увеличава повече от два пъти демографските показатели и на двете конфесии през разглеждания период. В средата на века населението на Враца вече надхвърля 2000 жители (2216) и градът по-скоро спада към средно голе-

мите градове. Увеличението се дължи най-вече на общността на православните, която нараства от 295 на 354 домакинства. Запазва се съотношението мюсюлмани-немюсюлмани, като мюсюлманите отново са 18% от населението на града. Засвидетелствана е доста по-разнородна социална и етноконфесионална структура на населението. Данните от 1579 (1613/14) г. са зафиксирани буквално „скок“ в демографските показатели, като домакинствата на немюсюлманите нарастват около 2 пъти, а на мюсюлманите – над 3 пъти и са 30% от населението на града. Сред мюсюлманите, групирани за пръв път в три махали, обособени около съответните култови средища, се открояват представители на улемата, на класата на военните и търговско-занаятчийското съсловие. Към общността на православните във всички коментирани описи са регистрирани 5 монаси (калугери) и различен брой манастири. Впоследствие Враца става седалище на епископия под юрисдикцията на Търновска митрополия¹⁶ – през XVII, началото и средата на XVIII в., за което свидетелстват и османски документи от фонда „Пископос калемѝ“¹⁷.

* * *

Коментираните дотук регистрирани данни дават възможност да се проследят не само промените в етнорелигиозния състав на населението и динамиката на демографските му показатели, но и етапите на преко конфигурация на градското пространство и архитектурен облик.

В подобрите за целта на изследването документи най-ясно и отчетливо се откроява жилищната зона на града. Тя е пряко обвързана с конфесионалната структура на населението и начина, по който то е регистрирано в османските поименни описи – разграничено на мюсюлмани и немюсюлмани и групирани по квартали, обозначени като махали.

Тук бих искала да подчертая, че една малка част от вписаните в османските регистри названия на отделните махали се запазват като устойчиви топоси. Само някои от тях се срещат и в четирите коментирани регистрации. По-скоро единични са случаите, когато названията се запазват до последната четвърт на XIX в. Прави впечатление обаче, че названията на мюсюлманските махали се променят много по-малко от тези на „неверниците“. Това се дължи най-вероятно на обстоятелството, че част от тях носят имената на видни военачалници (гази) и сановници, участвали в завладяването на града, както и названията на обекти, свързани с интензивната им благотворителна дейност или названията на конкретни средища на ислямския култ. Показателен в това отношение е фактът, че някои от названията на търновските махали срещаме и в Никопол – например махалите „Танръвермиш“¹⁸ и „Джамията“¹⁸.

От определящо значение за бъдещия градоустройствен облик на коментираните градове е съставът на мюсюлманската общност и начинът, по който тя се вписва в организацията на градското пространство.

Класически пример е Търново с оглед на позицията му на столичен център в средновековната българска държава и специфичната му композиционна схема – система от няколко градски ядра, свързани с общо градоустройствено решение. Според част от изследователите (Вачев 1996: 247–252) на практика Търновград е комплекс от гра-

дове – градски райони, интегрирани около различни граждански укрепления (Царевец, Трапезица, Нов град, Девин град).

Регистровите данни потвърждават, че установяването на османската власт в Търново е последвано от усвояването на Царевец, главната цитадела на града – един от основните топоси в градското пространство и днес. Там е установен мюсюлмански гарнизон, като във всички данъчни регистрации на населението от XVI в. бойците към този гарнизон са с идентичен данъчен статут:

*„Има императорска заповед от Негово величество, покойния султан Мехмед хан – лека му пръст! – да се освободят и опростят [жителите] на махалата на джамията при крепостта от всички авариз-и диванийе (извънредни данъци). Понеже в стария регистър е обозначено, че те са завладявали крепостта и изпълняват службата си при крепостта, в новия регистър бе фиксирано, съгласно старото решение, че те са освободени, както преди, от авариз-и диванийе.“*¹⁹

Още през XV в. този начален акт е последван от заселване на мюсюлмани с подчертана концентрация на представители на улемата и класата на военните и изграждане на култови ислямски средища. Благотворителната дейност на султан Баязид I и известните османски военачалници и сановници като Фируз бей, Касъм паша, Танръвермиш бей активизира тази насока на промени. С приходите от основаните религиозни фондации (вакъфи) се субсидира и изгражда плътна мрежа от ислямски култови и обществени обекти (месджиди, джамии, медресета, мектеби, кютюбханета, имарети), официална регистрация на религиозната принадлежност на новата политическа власт. По този начин още през XV в. в Търново се налага ясно изразен двуполусен модел на разграничаване и обособяване на двете доминиращи общности – православната и мюсюлманската, – последван от териториално преразпределение на градското пространство. Присъствието на малките общности на евреите и католиците дубровничани по-скоро „оцветява“ конфесионалната структура на града. Още повече, че те са твърде променлива величина – първите „изчезват“, а вторите са изместени от арменците в края на XVII в.

В началото на XVI в. крепостният гарнизон резидира в махалата „Джамията при крепостта“ (36 домакинства и 1 спахийски син). Най-вероятно става въпрос за голямата джамия на Фируз бей, изградена северно от бившият царски дворец 42 години след завладяването на града²⁰. Освен нея е отбелязана и „другата махала към джамията“ с 24 домакинства и 16 неженени.

През 1540–1545 г. на Хълма Царевец вече са регистрирани три мюсюлмански махали: „Джамията в Търновската крепост“ – само с 3 домакинства, 2 неженени пълнолетни данъкоплатци и 2 лица с берати (и имами); махала „Бали“ при споменатата джамия с 11 домакинства, 5 неженени и 1 имам; махала на джамията при крепостта на укрепления [град] Търнова с 35 мюсюлмански домакинства и 14 зеваиди, техни неженени синове.

В описа от 1579 (1613/14) г. не са вписани мюсюлманите към крепостния гарнизон, но е регистрирана махала, обозначена като „Джамията“, с 10 мюсюлмански домакинства, 1 имам, 1 мюеззин, 1 кайъм²¹ и 1 муариф²². По-късно махалите на Царевец

стават известни с обобщеното название *Хисар-махалеси*. Регистровите данни отразяват незначително увеличение на мюсюлманите, обитаващи хълма Царевец, и то само в средата на XVI в. – факт, който е в съответствие с впечатленията на българския католически епископ Петър Богдан Бакшич от 1640 г., отбелязал следното в прословутото си „Описание на царство България“: „заселени са само първите врати, а всичко останало е пусто“ (Дуйчев 1939/40: 188).

Освен централната част на хълма Царевец, южните му склонове и скалите над реката, кварталите на мюсюлманската общност заемат и източните склонове на хълма Света гора. В описа от 1516–1517 г. са записани следните мюсюлмански махали: „Касъм паша“²³ (домакинства – 36, неженени – 13, спахийски синове – 5, имам и мюеззин – 2), „Ганръ Вермиш Бей“²⁴ (домакинства – 27, неженени – 11, имам и мюеззин – 2), „Кадъ Синан“²⁵ (домакинства – 22, неженени – 12), „Хъзър Бей“²⁶ (домакинства – 32, неженени – 17, имам и мюеззин – 2, спахийски син – 1), „Кассаб Ахмед“²⁷ (домакинства – 34, неженени – 23, имам – 1), „Шехре къстю“²⁸ (домакинства – 33, неженени – 9, имам – 1, кетхуда²⁹ на града – 1), „Марна поле“³⁰ (домакинства – 4, неженени – 1, спахийски син – 1).

Известни промени в така очертаната жилищна зона се наблюдават в описа от 1541–1545 г. Първата записана махала не е поименно конкретизирана, но най-вероятно това е станалата център на града *Ич махалеси* (домакинства – 20, неженени – 15, раи на Медина – 4, потомци на пророка – 2, от тях – 1 имам). Появява се и нова махала, обозначена като „Джамията при медресето „Емир сеид Халил кадъ““ (домакинства – 34, неженени – 5, лица с берати – 2, спахийски синове – 1), както и махала на занаятчиите, които живеят в дюкяните си с единствен обитател *Хъзър, син на Абдуллах, сарач – неженен*.

Тези незначителни промени в кварталната структура, регистрирани в описа от 1579 (1613/14) г., се дължат най-вече на сравнително устойчивите демографски показатели на населението на Търново. Заслужава да се отбележи, че сред махалите в края на XVI – началото на XVII в. вече фигурира и „новата“ махала „Сабри Хаджъ“ (домакинства – 22, неженени – 7, уволнен спахия – 1, спахийски сердар³¹ – 1, раи на светлата Медина – 2), а три от махалите са с променени названия – „Кетхуда Бали“, „Джамията“ и „Медресе“. Връзката между махалите от двете страни на р. Янтра и централната за града *Ич махалеси* се осъществява с моста, построен през XV в. от Фируз бей – важен топос в градското пространство и инфраструктура на Търново.

Останалите махали, в които се интегрира мюсюлманското население, обхващат територията на юг и изток от по-късно построенния конак и храма „Св. Спас“ – знакови топоси на градско пространство през следващите векове. Населението в махалите е сравнително равномерно разпределено – от 20 до 30, по-рядко от 30 до 40 домакинства. Регистрираните 100 обитатели към махалата Кассаб Ахмед в описа от 1579 (1613/14) г. са по-скоро изключение³².

Прави впечатление, че за период от един век не се наблюдава видимо нарастване на мюсюлманските махали, респ. на територията, усвоена от мюсюлманите. Броят

им е сравнително устойчив – 9 през 1516/17 г., 12 през 1541–45 г., 10 в описа от 1579 (1613/14) г., за сметка на групирането на махалите на Царевец.

Названията на част от махалите („Джамията“, „Медресе“, „Джамията при медресето „Емир сеид Халил кадъ“ и др.) и съставът на обитателите на някои от махалите, сред които са и служители на ислямския култ и ислямските образователни институции (имами, мюеззини, хагиби, кайъми, мюдерриси и пр.), показват, че през XVI в. вече е формирана сравнително плътна мрежа от джамии, месджиди, мектеби и медресета и пр.

Важно място сред този тип религиозни и образователни институции заемат центровете на мистичния ислям. Най-ранният сред тях е завиеето на Йълдъръм хан, т.е. на завоевателя на Търново султан Баязид I (1389–1402 г.). Индикации за него са фиксирани в регистъра от 1516/17 г., в който сред обитателите на махалата „Касъм паша“ са регистрирани *Мохаммеди Ходжа Хюсам, назър в завиеето на Йълдъръм хан* [със заплата] *две акчета на ден* и трима дервиши, вписани като спахийски синове³³. Липсват други данни за локализацията на завиеето, но са налице регистрови данни за съществуването му през XVI в.

Завиеето най-общо би следвало да бъде отнесено към мрежата на дервишките братства, получили подкрепата на султаните в периода на активна османска експанзия през втората половина на XIV и през XV в. Тъй като липсват сведения за съществуващи по-ранни джамии от тази на Фируз бей (1435 г.) на хълма Царевец, би могло да се допусне, че завиеето на Йълдъръм хан е изпълнявало ролята на култов център не само за дервишката общност, участвала в завладяването на града.

Другият важен топос, свързан с разпространението на мистичния ислям в старата столица, е завиеето „Кавак баба“. Най-ранната му поява откриваме в описа от 1541–1545 г. Сред обитателите на махалата „Хъзър бей“ и вероятно на съседната махала „Джамията при медресето „Емир Сеид Халил Кадъ“ са вписани: *шейх Сюлейман Халифе, син на Абдуллах – съгласно брат назър на завиеето; дервиш Али, син на Абдуллах – готвач; Мюми, син на Хаджъ – с брат*³⁴. Най-вероятно завиеето е било разположено южно от крепостта Царевец, тъй като там е локализирана махалата „Хъзър бей“, средоточие на управленските и религиозни институции на османската власт в града (Николов 1927: 290-291; Драганова 1972: 169). Последните изследвания около обстоятелствата и причините, довели до преместването на текето/завиеето „Кавак баба“ в района на „Великата лавра“ и превръщането на християнския храм „Св. четиридесет мъченици“, датират тази насилствена промяна най-вероятно през втората половина на XVIII в.³⁵

Един сравнителен анализ на коментираните регистрови данни относно Търново и на тези относно мюсюлманските махали в Никопол категорично откроява позициите и функционалната натовареност на града в османската административна система. През разглеждания период мюсюлманите в Никопол са интегрирани в 17 махали в началото на XVI в., в 18 в средата на века (1541/45) и в 21 махали през 1579 (1613/14) г. Постъпателното им нарастване е категорично свидетелство за нарастването на мюсюлманската общност – с около 30% в сравнение с предходния период. Названията на маха-

лите и маргиналиите към имената на регистрираните данъкоплатци ясно обозначават състоянието на култовата мрежа, индикират позициите на мистичния ислям (махала „Ахи баба”, махала „Шейх Мухиеддин”) и пр. Своеобразно средоточие на култовите, религиозните и образователни институции, на управленските и военни структури на града очевидно е махала „Джамията „Султан Йълдъръм хан” с вписаните: хатиб³⁶ – 1, мюдеррис³⁷ – 1, кадия – 1, мюлязим³⁸ – 1, имам – 1, мюеззин – 1, диздар и капудан³⁹ – 2 и 37 бойци при крепостта.

На този фон ясно изпъкват различията в териториалното и градоустройствено развитие на Ивраджа през първия век след завоеванието. В началото и средата на XVI в. в града е регистрирана само общност на мюсюлманите (69 домакинства мюсюлмани, 27 неженени и 1 имам през 1516/17; 74 домакинства мюсюлмани, 31 неженени, 1 хатиб и имам, 1 кетхуда на града, 4 с берат и 1 сляп през 1541/45 г.), но липсва фиксирана махленска структура, в която тя да е интегрирана. Наличието на култов ислямски център е индикирано по-скоро косвено с обозначените имам и хатиб в описа от 1541/45 г., както и в названието на една от махалите в описа от 1579 (1613/14) г. – „Джами-и атик“ (Старата джамия).

С оглед на коментираните регистрови данни бих искала да обърна внимание на факта, че според част от изследователите Ивраджа е от типа градски средища, при които се наблюдава топографска промяна след завоеванието посредством изместването им от района на средновековното селище на нов терен, недалеч от него (Гюлева 2014). В подкрепа се сочат последните археологически проучвания на средновековната крепост Вратца/Вратица, според които селището е напуснато след края на XIV в. (Торбов, Петрова 2012: 440-442). Допълнителни затруднения в уточняването на пространствената организация и топография на града през XV в. създава липсата на известия относно времето и обстоятелствата около завладяването му. Известен ориентир са сведенията в най-ранния кратък опис (*иджмал* дефтер) на хасове, зеамети и тимари в Никополски санджак от 1479 г.⁴⁰, в който към града, вписан като Ивраджа, са регистрирани 23 домакинства мюсюлмани, 296 домакинства немюсюлмани, 23 неженени немюсюлмани и 64 вдовици. Забележими промени в градоустройствения облик настъпват едва в края на XVI в., пряко свързани с численото нарастване на общността на мюсюлманите (240 домакинства, 18 души представители на улемата и военното съсловие и 27 неженени) и с подчертано различния социален профил на общността, сред която се открояват табакчий, златари, казанджий, дърводелци, кожухари, шивачи, сапунджии, бозаджий, симитчий, касапи, бакали, амбулантни търговци и пр. В описа от 1579 (1613/14) г. мюсюлманите са групирани в 3, а през 1642–46 г. – в 4 мюсюлмански махали. Териториалната организация на ислямския култ е засвидетелствана в названията на три от тях – „Джами-и джедид“ (Новата джамия), „Джами-и атик“ (Старата джамия), „Месджид-и джедид Мустафа чавуш“. Липсват преки индикации за проникване на мистичния ислям с изключение на няколко вписвания на *дервиш* към имената на данъкоплатците от махалите „Джами-и джедид“ и „Джами-и атик“.

Локализацията на махалите, обитавани от православно население, е далеч по-трудна от тази на мюсюлманските махали. Както споменах по-горе, малко от назва-

нията на махалите се запазват като устойчиви топоси до XIX в., а някои диаметрално променят конфесионалната си характеристика. Една от причините за тази „динамика“ е назоваването на махалите по имената на православните свещеници, които отговарят за тях пред османската власт. В повечето случаи се наблюдава препредаване на тези функции на следващата генерация в рамките на една и съща фамилия. Понякога обаче, по едни или други причини (рядко отбелязвани в регистрите), отговорността се прехвърля на друг енорийски свещеник и тогава названието коренно се променя.

Както сочат обобщените регистрови данни, в Търново например през целия разглеждан период доминират названията, пряко свързани с отговарящите за махалите свещеници. Достатъчно е да посоча вписаните в началото на XVI в. махали: „Поп Дран“ (домакинства – 26, неженени – 4, вдовици – 2), „Поп Йован“ (домакинства – 23, неженени – 4, вдовици – 1), „Поп Койо, син на Никола“ (домакинства – 22, неженени – 5, вдовици – 3), „Поп Герги“ (домакинства – 55, неженени – 25, вдовици – 7), „Поп Васил“ (домакинства – 29, неженени – 11, вдовици – 1), „Анатък“ (домакинства – 34, неженени – 1, вдовици – 1), „Френк хисар“ (домакинства – 26, неженени – 2, вдовици – 2), „Хрусан“ (домакинства – 16, неженени – 8), „Поп Димитри, син на Герги“ (дом. – 19, неженени – 6, вдовици – 1), „Поп Койо Йован“ (домакинства – 29, неженени – 2, вдовици – 1), „Поп Тодоран“ (домакинства – 54, неженени – 12, вдовици – 1), „Поп Йован Костадин“ (домакинства – 22, неженени – 4, вдовици – 4), „Поп Лефтер“ (домакинства – 33, неженени – 11), „Поп Илия“ (домакинства – 37, неженени – 5, вдовици – 3, манастири – 3). Само три от названията в този списък са изключение от този принцип – „Анатък“, „Френк хисар“ и „Хрусан“. Все пак един сравнителен анализ на регистровите данни показва, че названията на някои от махалите, обитавани от православни, се запазват като устойчив топос в продължение на един век – „Поп Дран Владико (Ивладико)“, „Поп Койо“, „Поп Герги“, „Поп Васил“, „Поп Койо Йован“, „Поп Йован Костадин“, „Поп Лефтер“.

Не по-различна е картината в Никопол. В описа от 1516/17 г. например само три от общо регистрираните 27 махали на православни са обозначени по друг начин – с топоним, указващ първоначалното местоживее на обитателите им, които впоследствие са се заселили в Никопол (Дъбова, Миршовича, Гигян). В другите два описа махалите без изключение носят имената свещеници, но в съпоставителен план много рядко се наблюдават устойчиви топоси (най-вече при две поредни регистрации). Това, което прави впечатление, е, че почти задължително е отбелязван свещеникът, който е „отговарял“ за махалата в предходната регистрация (всъщност името му обозначава „старото“ ѝ название), и този, на когото тя е предадена, вписван на първо място сред обитателите ѝ. Този начин на „организация“ се запазва през целия XVI в.⁴¹

Едно от малкото изключения в така наложената тенденция за обозначаване на махалите е названието „Изгор град“ сред махалите на Враца Така е вписана последната от 12-те махали на православните в града в началото на XVI в. Топонимът най-вероятно е пряко свързан с конкретни събития, предизвикали интензивни миграции, тъй като първото регистрирано след Враца село е обозначено със същото название – Изгор град (дн. Згориград).

Териториалният обхват на така регистрираните махали на православните би могъл да се определи само приблизително (съобразно резултатите от археологическите разкопки, запазените храмове или частични податки в изворите).

Информацията от разглежданите регистри и резултатите от археологическите проучвания в Търново например сочат, че установяването на мюсюлманския гарнизон на хълма Царевец води до разместване на християнското население от старите му жилищни райони, тъй като Царевец е не само главната цитадела на града, но обхваща и една съществена част от жилищната му зона. Махалите на православните най-вероятно са били разположени от двете страни на р. Янтра в подножието на хълмовете Трапезица и Царевец, т.е. те са разположени на мястото на т.нар. „Нов град“ през XIII–XIV в., който се превръща в своеобразен култов център на столицата с многобройните си църкви и манастири⁴². Между тях е един от най-забележителните културно-исторически паметници от Второто българско царство – храмът „Св. четиридесет мъченици“. След завоеването населението най-вероятно е разпределено по махали около продължилите да съществуват църкви, но с изключение на махала „Поп Илия“, към която са записани три манастира, липсват каквито и да било преки индикации за храмовата мрежа. При това не е категорично указано дали и трите манастира са разположени на територията на въпросната махала.

Сравнително по-ясно е открито пространството, усвоено от другите немюсюлмани – най-вече католици и евреи. Първите са регистрирани в махали с названието „Латиняи“ или като „Махала на латиняните [от] Дубровник“. Евреите са вписвани като обособени общности – *джемаат-и яхудиян*, като в османския регистров материал задължително се уточнява откъде идват отделните групи евреи (немски евреи – ашкеназим; романоити, наричани грегос и представляващи старото еврейство; сефарадим – испанските и португалските евреи).

Едва ли би било възможно да се спра в детайли на регистровите данни, зафиксирани кварталната структура на православните и другите немюсюлмански общности в Търново, Никопол и Враца. Ще обърна внимание най-вече на някои устойчиви характеристики и специфики с оглед на преконфигурацията на градското пространство, пряко отразена в коментирания данъчни описи.

Отново ще насоча вниманието си към бившата българска столица. Описните данни от XVI в. представят Търново като един от малкото български градове с ясно обособена в религиозно отношение квартална структура. Само една от махалите на града – „Марна поле“⁴³, регистрирана към махалите на мюсюлманската общност, е обитавана за кратко време от мюсюлмани и християни. В началото на XVI в. е обитавана единствено от мюсюлмани (домакинства – 4, неженен – 1, спахийски син – 1), между които е регистриран и един новопомюсюлманчен (*Хюсеин, син на Абдуллах*). В регистъра от 1541–1545 г. към махалата са вписани трима немюсюлмани, отбелязани като *пришьльци*⁴⁴ – *Трифун пришьлец*, *Илия пришьлец* и *Йован пришьлец*. Маргиналните бележки към имената на мюсюлманите разкриват доста пъстр състав на общността, обитавана махалата, включително и в религиозно отношение. На първо място е отбелязан *Юсуф, син на хаймане (женен)*, т.е. син на човек без постоянно местожителство.

Четирима от мюсюлманите са записани като новоприели исляма чрез обозначението *син на Абдуллах*⁴⁵ (*Ферхад, син на Абдуллах – женен; Мехмед, син на Абдуллах – женен; Насух, син на Абдуллах – женен; Хюсеин, син на Абдуллах – женен*). Сред обитателите на махалата фигурира и представител на мистичния ислям, регистриран като *син на дервиш – Хаджъ Махмуд, син на Дервиш Али*⁴⁶, *живуц в завето*, без да се конкретизира названието му. В описните данни от последната четвърт на XVI в. отново са записани само мюсюлмани (5 домакинства и 1 неженен), двама от които са отбелязани като новоприели исляма (*син на Абдуллах*)⁴⁷.

Струва ми се, че това единствено изключение се дължи най-вече на разположението на махалата в крайградската зона. В описа от 1516/17 г. изрично е посочено, че махалата се намира извън града и поне до края на XVI в. така и не става същностна част от градоустройствената схема на Търново. Още през следващия век обаче махалата може да бъде посочена като типичен пример за разширяване на градското пространство за сметка на крайградската зона.

Търново е не само типичен пример на ясно изразена конфесионална организация на градското пространство, но и на относителна устойчивост в ситуирането на православните в жилищната зона. Показателен е фактът, че броят на обитаваните от православните жители махали почти не се променя: 14 през 1516/17 г., 15 в описа от 1541–45 г. и отново 14 през последната четвърт на XVI в. Поне през XVI в. настъпилите демографски промени и прираст на населението водят до концентрация на населението в отделни махали, но не и до териториално разрастване на града.

От гледна точка на „усвояването“ на махалите на православните от мюсюлманите по-специален интерес заслужава махала „Френк хисар“. Названието е един от устойчивите топоними, запазил се още от времето на Второто българско царство. Турското наименование е превод на средновековното „градът на франките, фръзите“, дошло от чуждестранните търговци, които са живеели и търгували там. Известно е, че кварталът им е бил разположен при голямата извивка на р. Янтра, югоизточно от хълма Царевец. Махалата е един от малкото примери за категорична промяна на религиозната принадлежност на обитателите ѝ. В по-голямата част от изследванията, включително и в проучванията на Т. Драганова върху Търново през XIX в., махалата се споменава като турска „през време на робството“, макар авторката подробно да се спира на етимологията на названието ѝ (Драганова 1972: 169–170). Според регистрите от XVI в. тя е изцяло заселена с православни жители. Липсват антропонимични или други податки за обитатели с друг етнически произход, въпреки, че нумизматичните данни, археологическите проучвания и грамотите на българските царе, давани на чуждите търговци, сочат активни външнотърговски връзки с Венеция, Генуа, Дубровник (Мутафова 2002: 56–57). Съпоставителният анализ на регистровите данни обаче откроява ясно проявена тенденция към намаляване на населението на махалата. В началото на XVI в. тя все още е една от средно големите махали на града с вписаните към нея 26 домакинства, 2 неженени и 2 вдовици. В описа от 1541–1545 г. към нея са регистрирани само 6 домакинства и 4 неженени, като махалата изобщо не фигурира в следващата регистрация от 1579 (1613/14) г. Може само да се предполага защо тя става мюсюлманска – пора-

ди епидемия или друго бедствие, довело до обезлюдяването ѝ и по-късното ѝ ново презаселване от мюсюлмани. През XIX в. махалата отново се споменава в османската фискална документация, но вече като турска.

Доста по-различна е конфигурацията на махалите в Никопол по същото това време. В регистровите данни е засвидетелствана далеч по-чувствителна динамика на преструктуриране на населението в града. Особено красноречив в това отношение е краткият текст, отнасящ се за една от махалите в описа от 1541–1545 г. – махала „Поп Дамян, предадена на поп Йован, син на Калоян“. За нея османският регистратор е отбелязал, че: „Според стария регистър на [мястото на] споменатата [махала] „Поп Дамян“ са били две [махали]. По-късно, когато градът е горял и църквите са изгорели, двете махали са се слели – станали са една. И през този период двете [махали] са записвани в една.“⁴⁸ Подобен тип преструктуриране на махалите се наблюдава и във Враца и то е отразено в същия опис от 1541–1545 г. В пояснителният текст относно махала „Поп Йован, син на Петко“, намираща се в близост до махала „Поп Йован“, например е отбелязано, че „споменатата не е голяма махала, отново се е отделила от другата махала и е станала самостоятелна“⁴⁹.

В османската документация – пряко или косвено – са засвидетелствани и едни от емблематичните топоси на градското пространство в рамките на средновековната българска държава – храмовете и градските манастири. Небезизвестно е, че през разглеждания период храмът е не само „официалното лице“ на противостоящата на мюсюлманската християнска общност, но и център с ясно изразени интегриращи функции.

Съпоставителният анализ на данните от трите регистрации свидетелства за подчертана плътност на енорийската мрежа и концентрация на православно духовенство и в трите коментирани града. Конкретно за Търново обаче липсват каквито и да било податки за храмове в махалите с изключение на трите манастира, вписани след изброяването на данъкоплатците в махала „Поп Илия“. Въпросните манастири са регистрирани единствено в описа от 1516/17 г. Названието на първия от тях е „Петре Павле“. Вторият с по-голяма вероятност би могъл да се разчете като „Троице“, но и като „Богородиче“, а начинът, по който е изписан третият, позволява разчитане „Христос“ или „Пускопус“ (епископски – б.м.). Отбелязаната в регистъра махала „Поп Илия“ най-вероятно е разположена в „новия град“, но може да се локализира относително точно само по единия от посочените манастири – „Св. апостоли Петър и Павел“.

Може би не е случайно наличието на повече конкретни сведения в описните данни относно енорийски храмове в Никопол и Враца, „обслужвани от съответните попове“. Заложена в тях информация указва тясната връзка между свещеник, енорийски храм и енория, като за няколко от махалите в Никопол е фиксиран и друг интересен факт – наличие на храмове, но недостиг на свещеници. За махала „Поп Димитри Параскевѝ, с друго име Поп Костадин“ в описа от 1541–1545 г. например е отбелязано, че „споменатият (поп Костадин – б.м.) държи две църкви“ (тоест отговаря за два храма – б.м.). В регистъра от 1516–1517 г. махалата фигурира като „Другия поп Димитри Параскевѝ“ и също са отбелязани две църкви⁵⁰. В подкрепа на тези индикации ще се

позова и на малко по-късните наблюдения на Петър Богдан Бакшич от 1640 г., според когото православните в Никопол разполагали с 12 църкви, но само в няколко от тях се служело (Димитров 1986: 170). Точно обратната ситуация – обслужването на няколко енории от един православен храм – маркират маргиналните вписвания към махалите на Враца. За махала „Йован папуджи“ в описа от 1541–1545 г. например регистраторът е отбелязъл, че „спада към [църквата] Архангел и че спомената църква се намира в махала Поп Манол“⁵¹.

От специализирано изследване се нуждаят сведенията относно вписаните манастири към махалите на православните във Враца, на които се натъкнах при превода на регистровите данни. В описа от 1516/17 г. те са три, вписани след данъкоплатците на махала „Порто поп“, в средата на века – 4, регистрирани към махала „поп Йован, син на Черно поп“, а в регистъра от 1579 (1613/14) г. – 8, отбелязани единствено в общата данъчна листа. Само два от тях фигурират с името на патрона на манастирската църква – „Свети Никола“ и „Свети Димитър“. Другите са вписани с топоними – *Добрин дол*, *при дербенда* и пр., което подсказва възможна локализация извън очертаванията на града.

Етноконфесионалната картина на населението в Търново и Никопол се допълва от присъствието на малката общност на „латиняните“ от Дубровник и податките за съществуването на еврейска общност в тях. Дубровничани стават знакова част от градското пространство на Търново и Никопол до втората половина на XVII в., а по демографски показатели евреите се очертават като третата конфесионална общност в Никопол, една от значимите в българските територии. Присъствието на дубровнишките търговци в Търново е отразено във всички регистри през разглеждания период. Махалата на „латиняните“ от Дубровник в Търново е точно локализирана в изследванията – т.нар. Болярска махала, която заемала мястото около днешния катедрален храм „Св. Богородица“⁵². Вероятно тя е заселена от дубровнишките търговци още от XV в. Известно е, че в замяна на годишния трибут и постоянно даваните богати дарове (Елезовић 1940: 126; Сакъзов 1930: 2–10; Списаревска 1975: 44–45; Вечева 1982: 22–24; Фрейденберг 1984: 79–81) дубровничани получават широк периметър на екстериториалност в рамките на империята още по времето на султан Мурад II, а и по късно при Мехмед II и Баязид II (1481–1512). Обезпечават им се не само търговски привилегии, правото да притежават свои къщи, дюкяни и лозя, но и правото на куриерска служба и посланици, собствени съдилища, църкви и свещеници и възможността да живеят по традициите и обичаите на „своето отечество“.

Описанието на Петър Богдан от 1640 г. и някои документи от дубровнишките архиви представят съществуването на колонията на дубровничани през XVI–XVII в. в пълно съответствие с предоставените гаранции от османската власт. Всички те сочат съществуването на собствен култов център – католическата църква „Възнесение Богородично“ с гробища наоколо. По време на археологическите разкопки преди няколко години Х. Вачев разкри основите на този храм, по-късно реконструиран от арменската общност, установила се в махалата на дубровничани, след като последните напускат Търново в края на XVII в.⁵³

Дубровничани остават най-масово отразяваните католици в османските описи до началото на XVII в. с почти идентично фиксиране на статута им в границите на Османската империя: „Споменатите не дават харадж, испенч, аваризи и другите данъци. Заедно с дубровнишките неверници имат имоти, но давайки филури, нищо друго не дават. Занимават се с търговия (базаргянтък).“⁵⁴ Това уточнение, с незначителни различия, предшества поименно вписаната общност на дубровничани и в Търново, и в Никопол през целия XVI в.⁵⁵ Само в един от описите – от 1541–45 г. – във Враца са регистрирани двама „латиняни“ (баща и син), без да има податки за обособена махала на католици⁵⁶.

Най-голяма концентрация на евреи се наблюдава в Никопол през втората половина на XVI в. В описа от 1579 (1613/14) г. са вписани 177 домакинства и 87 неженени⁵⁷, като най-голям процент от регистрираните формира еврейската общност в самия град, други са отбелязани като временно пребиваващи (по търговски дела), трети – като джемаат от Будим (Будапеща). Очевидно позициите на града в османската административна структура, струпването на представители на аскери класата, географското положение и търговските перспективи привличат евреите с възможностите за реализация, които той предлага. За стабилизирането на еврейската общност в Никопол допринеся и Йозеф (Йосеф) бен Ефраим Каро (1488–1575 г.) – един от най-големите авторитети в областта на юдейското право, чието влияние е определящо за цялата му по-късна история (Benbassa 1995: 52). В годините 1523–1536 той е равин на сефарадската община. В писмените извори от началото на XVI в. се споменава за синагога в Никопол, наричана Плевня, в която той става хахам (Мутафова 2013: 143–161). Нарасналият състав на еврейското население поражда необходимостта от построяване на нова синагога, чийто строеж завършва през 1559 г. Със сигурност се знае, че през 1570 г. в Никопол е имало поне две синагоги – едната е принадлежала на по-бедната, романьотска общност, а другата, наречена „горна“, е била на заможните сефаради (Keren 2001: 1–37).

Изложените наблюдения върху конфесионалната и квартална структура на Търново, Никопол и Враца дават основания за паралел с модела на организация на населението и пространството в класическия ислямски град. Като една от най-характерните му черти изследователите⁵⁸ изтъкват липсата на органично единство в структурно отношение – градът се състоял от няколко самоуправляващи се групи. На второ място е организацията на населението по религиозен признак. На трето – групирането на населението и по професионален признак, преко конфигурацията на градското пространство, пряко отразена в коментираните данъчни описи. Като религиозен, политически и социален център джамията е възприемана като един от най-отличителните белези на градовете още в рамките на Арабския халифат. Наред с нея като главни елементи на ислямския град са сочени още обособяването на централна зона, пазар и квартали, разделени по религиозен признак (Lapidus 1984: 86; Yaşar Ocaк 2009: 377–379). В Османската империя като определящ принцип също се налага строгото обособяване на населението в различни групи по религиозен и професионален принцип, оформянето на централна делова зона, зона на икономическа активност, жилищна зона с конфесионална разграниченост на махалите, полифункционална

крайградска зона. Като специфична черта на градовете в османските провинции и конкретно на Балканите в специализираните изследвания е сочено ограниченото влияние, което имат крепостните стени върху териториалното им развитие (Тодоров 1972: 76 и сл.; Faroqhi 1981: 41; Pinon 2008: 143–158).

Установяването на османците в Търново и Никопол в период на особено активни военни действия предполага, а и налага разграничението като доминираща тенденция в структурирането на населението от гледна точка на градското пространство. Структуроформиращото значение на култовите сгради в трите подобрани градски средища е категорично засвидетелствано в коментирания регистров материал, изобилстващ с различен тип податки за съществуването им. Макар и косвено, чрез фиксирания размер на т.нар. *бадж-и базар* е отразена не по-малко важната роля на чаршията/пазара, основен елемент на ислямския/османския град.

Коментиранияте регистрови данни за Търново, Никопол и Враца са категорично свидетелство за компактната и разнообразна информация относно ключовите топоси на градското пространство, съдържаща се в османската документация. Те, бих казала, нагледно демонстрират възможностите на този тип изворов материал за реконструирането на новите структури на града и на организацията на градското пространство, разбира се, при прилагане на интердисциплинарен подход и подходяща методика на изследване.

БЕЛЕЖКИ

¹ Терминът може и да не присъства, а да е заместен направо със съответното название на специализираната група или термин, обозначаващ конкретна военна единица.

² Виж по-подробно Мутафова 2002: 7–8.

³ В някои следосвободенски изследвания дори се прокрадва идеята за „съзнателно“ унижение на бившата столица с подчиняването ѝ на Никополския санджакбей. – Константиновъ 1893: 9.

⁴ В една от последно защитените дисертации, посветени на градовете в българските земи от края на XIV до края на XVII в., за пореден път се преосмисля типологията на градовете на основата на наличието или отсъствието на топографска приемственост в пространствената им организация. В предложената категоризация Враца принадлежи към градовете, които претърпяват топографска промяна и от района на средновековната крепост се развиват на ново място недалеч от нея. Според авторката този преход се извършва още в края на XIV – най-късно до 40-те години на XV в., като в известен период от време част от този тип градове остават в района на средновековната крепост. – Гюлева 2014.

⁵ BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver №11. Около половината от регистъра се съхранява в Истанбул. Направеният съпоставителен анализ от М. Кил, а по-късно и от Р. Ковачев показва, че фрагмент от него се съхранява в Ориенталски отдел на НБКМ в София (под сигнатура ТН 31/10), публикуван в серията ТИБИ (ТИБИ 1964: 21–60). Сравнението между двата фрагмента – този от София (12 л.) и този от Истанбул (324 л.), разкрива, че софийският е къс от липсващата част от съхранявания в Истанбул, тъй в него няма регистрацията на един и същ обект. – Kiel 1991: 503–505/виж бел. 18; Ковачев 1996: 222.

⁶ BOA – İstanbul, TD 416. В Ориенталски отдел на НБКМ се съхранява аналог на този регистър под сигнатура ОАК 4/57, л. 1^a–12^a. Част от този регистър е публикувана в ТИБИ 1966: 334–353.

⁷ В изследването е използван описът, съхраняван в Истанбулския архив под сигнатура BOA – Istanbul, TD 718.

⁸ Според М. Кийл той е препис (*сурет дефтери*), направен в 1022 г. от хиджра и отговаря на регистрацията на хасовете и тимарите, направена през 1579 г. – Kiel 1989: 70–71, бел. 13. Извод, който се приема и от други изследователи, както и от самата мен, сочи, че част от регистровите данни по своите особености и типа информация, която предоставят, по-скоро ориентират към един по-ранен период.

⁹ Виж Радушев 1996б: 30–31 (№ 26).

¹⁰ Букв. „извънредни данъци и обичайни повинности“. *Авариз-и диванийе* – извънредни данъци, въведени още в средата на XV в. Първоначално са изисквани веднъж на 4–5 години, а впоследствие се превръщат в ежегодни, събирани в натура или парична равностойност. *Теялиф-и йорфийе* – непредвидени от шериата данъци, събирани по повод конкретни военни или административни цели.

¹¹ В изданията от Евг. Радушев и Р. Ковачев опис на регистри от Истанбулския османски архив е посочено по-различно датиране – 1052 (1.04.1642–21.03.1643) г. – Радушев 1996б: 43. Част от допълнителни текстове обаче дават основание за по-различна горна граница. Най-късното вписване датира от 23 *реджеб* 1056 (4.09.1646) г. В изследването е използван описът, съхраняван в Истанбулския архив.

¹² В таблицата за населението на Никопол не са включени данните от регистрацията през 1479 г., тъй като са твърде фрагментарни. Фигурират в рамките на няколко дяла, формирани от приходите на данъкоплатци от Никопол, зачислени към различен тип земевладения. – ТИБИ 1966: 163, 165, 171, 237.

¹³ Градът вече е зачислен към хасовете на Синан паша (Хадъм Юсуф Синан паша), румелийски бейлербей и велик везир през 1515–1517 г., с годишен приход от 62 359 [акчета].

¹⁴ Виж по-подробно у Мутафова 2009: 514–534.

¹⁵ Във всички коментирани регистрации фигурират приходи от мината и маргинални бележки относно данъчния статут на работещите в нея.

¹⁶ Поради липса на по-подробни документални известия църковната история на Враца през Късното средновековие е все още недостатъчно изследвана. Съществуват спорове относно времето на обособяване на Враца като епископско средище под юрисдикцията на Търновската митрополия, като в историографията е наложена тезата, че това става в края на XVIII в. Според едно от последните становища на И. Тютюнджиев има достатъчно основания да се ревизира тази теза и събитията около обособяването на Враца като епископски център да се изместят през XVII в. – Тютюнджиев 2007а: 453, 455; Тютюнджиев 2007б: 258–260.

¹⁷ *Арзухал* (молба) от православния патриарх в Истанбул Калиник от 1112 (18.06.1700–7.06.1701) г., в който Ивраджа е посочена в обхвата на Търновската митрополия заедно с казите Търнови, Нийболу, Плевне, Рахова, Лофча, Излади, Селви, Зишови, Русчук, Йергьоги, Хезарград, Ески Джума, Осман пазарь, Шумну, Ислимийе, Загра-и атик, Загра-и джедид, Казанлък и Чирпан. – BOA – Istanbul, D. PSK 2/4. В молба на православния патриарх Паисий относно издаване на султанска заповед в полза на търновския митрополит Антим III (1738–1751 г.), датирана по канцеларската справка преди 25 *шабан* 1157 (3.X.1744) г., Ивраджа отново е посочена в обхвата на Търновската митрополия между казите Търнови, Рахова, Плевне, Лофча, Излади, Етреполу, Нийболу, Куле, Зишови, Селви, Йергьоги, Русчук, Хезарград, Шумну, Ески Джума, Осман пазарь, Ислимийе, Йенидже-и [Загра], Казанлък, Чирпан, Загра-и атик и подведомствените им райони. – BOA – Istanbul, D. PSK 14/53.

¹⁸ BOA – Istanbul, TD 718, с. 46, 49.

¹⁹ BOA – Istanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 272^б.

²⁰ Все още не е уточнено времето на изградените къщи и баня върху разрушените постройки при превземането на града, разрушаването на някои квартали на Царевец – например при третата порта и около патриаршеския комплекс. – Вачев 1996: 247–252.

²¹ Отговорници за прислужниците в джамията.

²² Четци на имената на дарителите на храма и на молитви за спасение на душите им.

²³ Идентификацията на конкретната личност зад това название на махалата е различна в изследванията. Първата е на сановник при султан Баязид II, силистренски санджак бей, дефтердар, издигнал се до поста везир при управлението на султаните Селим I и Сюлейман I. Той построил джамия в Цариград и духовно училище, за издръжката на които вакфирал част от Търново. Според твърденията на М. Гьокбилгин търновският вакъф принадлежал на Евлия Касъм паша (висш сановник при султаните Мехмед II и Баязид II, починал през 1485 г.), който завещал приходите му на религиозно-благотворителните заведения, учредени в Одрин и Търново. – Виж Радусhev 1996б: 70. Според Б. Цветкова вероятно става въпрос за румелийския бейлербей по времето на султан Мурад II, който взел дейно участие в кръстоносните походи от 1443–1444 г. Същият получил като мюлк с. Дряново (дн. гр. Дряново), което впоследствие вакфирал. – ТИБИ1966: 337. В иджмал дефтера от 1523–1537 г. са вписани вакъфите на „починалия Касъм бей” към имарета в Едрине (Одрин), издръжан с приходите от с. Дряново и този в Търново. – BOA – Istanbul, TD 370, с. 546.

²⁴ Учредител на вакъф към едноименния месджид в самия град Търново и в казата Лофча. Регистриран последователно в няколко описа от първата половина на XVI в.: BOA – Istanbul, TD 370, с. 547 (1523–37); Ор. отд. на НБКМ, ОАК 217/8, л. 38^a (вписан като новооснован).

²⁵ В описа от 1523–1537 г. фигурира вакъф на Кадъ Синан в град Търново. – BOA – Istanbul, TD 370, с. 547.

²⁶ В обобщените данни за махалата фигурира I шейх, който обаче не е отразен поименно в описа на жителите й. По данни на Т. Николов тя се е намирала на юг от I гимназия, от ул. „Петър Богданов” до Средната баня. Махалата по-късно е известна като Хъдър бей. През първата половина на XVI в. е регистриран вакъф на месджид в същата махала (Ор. отд. на НБКМ, ОАК 217/8, л. 37^a).

²⁷ Т. Николов я нарича Иса ходжа Кассаб Ахмед. Разположена е на юг от конака, срещу дн. читалище „Надежда”, западно от ул. „Читалищна”, до ул. „М. Райкович”. В описа от 1523–1537 г. е вписан вакъф на месджида на Кассаб Ахмед в град Търново. – BOA – Istanbul, TD 370, с. 547.

²⁸ По данни на Т. Николов в Търново е имало махала „Техреносто”, разположена между моста на Фируз бей, черквата „Св. Троица” и днешния път от Търново към Елена и Шумен. Б. Цветкова предполага, че тя е същата, която се споменава в регистъра (ТИБИ1966: 337). Известна е по-късно като Шехрености.

²⁹ Войнско и гражданско звание за най-общо обозначаване на старейшина; пълномощник; представител.

³⁰ Известна като *Марино поле* в поселищните проучвания.

³¹ Военачалник; началник на еничарско поделение или на спахийски отряд.

³² BOA – Istanbul, TD 718, с. 486.

³³ BOA – Istanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 273^a.

³⁴ НБКМ, Ор. отд., ОАК 4/57, л. 5^a.

³⁵ Виж обстоятелственото представяне на дискусиите и резултатите от последните изследвания и археологически проучвания у: Мутафова 2002: 215–222.

³⁶ Проповедник при джамия, четец на тържествената петъчна молитва.

³⁷ Преподавател по мюсюлманско богословие и право.

³⁸ Лица, завършили образованието си в медресе системата.

³⁹ Началник, председател; командващ войскава част; капитан на кораб.

⁴⁰ ТИБИ 1966: 161. Първоначалната датировка на този откъс от опис на хасове, зеамети и тимари в Никополски санджак е средата на XV в. Стр. Димитров аргументирано предатира регистъра и уточнява съставянето му през 1479 г. (най-късно през началото на следващата година). – Димитров 1968: 241–244.

⁴¹ BOA – İstanbul, TD 416, 53–61; BOA – İstanbul, TD 718, 33–43.

⁴² За мястото на квартала в структурата на столичния град виж у: Попов 1985: 6–10; Николова 1986: 269–275; Алексиев 1996: 242–243.

⁴³ Коректното разчитане е *Марна поле*, но в някои поселищни проучвания се среща и като *Марино поле*. – Драганова 1972: 176.

⁴⁴ BOA – İstanbul, TD 416, с. 515.

⁴⁵ По-голямата част от османистите са склонни да приемат формулата „син на Абдуллах“ за сигурен тип индикация за предислямски произход на регистрираните данъкоплатци. На този въпрос обстойно се спира Ст. Андреев. – Андреев 1991. Тук е мястото да изкажа сърдечната си благодарност към Стефан Андреев за предоставения ми непубликуван труд. На начина, по който е поставен проблемът в турската историография, обръща внимание К. Гюзлер (Gözler 2001: 13–14). Виж и становището на М. Кийл (Кил 1998: 72).

⁴⁶ BOA – İstanbul, TD 416, с. 515, с. 516.

⁴⁷ BOA – İstanbul, TD 718, с. 487.

⁴⁸ BOA – İstanbul, TD 416, с. 60.

⁴⁹ BOA – İstanbul, TD 416, с. 229.

⁵⁰ BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 59^a.

⁵¹ BOA – İstanbul, TD 416, с. 231.

⁵² С това име в годините на османско господство е наричана онази част от днешния град, която се простирала на запад от Царевец между Кая баш и Баждарлък (днес пл. „Велчова завера“). – Вж. Иречек 1974: 299-301; Цветкова 1965: 147-153; Драганова 1972: 170-172.

⁵³ Виж по-подробно у: Вачев 2012.

⁵⁴ BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 279^a.

⁵⁵ BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 65^b; BOA – TD 416, с. 65; BOA – TD 718, с. 47.

⁵⁶ *Малисие, син на ифренч (французин) Марко; Фратодос/Франо дон, син на Малисие.* BOA – İstanbul, TD 416, с. 235.

⁵⁷ BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 66^a–66^b; BOA – İstanbul, TD 416, 63-65; BOA – İstanbul, TD 718, 43-45.

⁵⁸ Виж у: Тодоров 1972: 76 и сл.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11 – подробен (*муфассал*) регистър за Никополски санджак от 1516/17 г.

BOA – İstanbul, TD 370 – съкратен регистър на поземлени владения и крепости по територията на еялета Румили от 1523–1537 (929 – 943) г.

BOA – İstanbul, TD 416 – подробен (*муфассал*) регистър за Никополски санджак от 1541–1545 г.

BOA – İstanbul, TD 542 – подробен (*муфассал*) регистър на вакъфи от 976–977 (1566–1569) г.

BOA – İstanbul, TD 382 – подробен (*муфассал*) регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от 963 (16. XI. 1555 – 3. XI. 1556) г.

BOA – İstanbul, TD 718 – подробен (*муфассал*) регистър за Никополски санджак от 1579 (1613/1614) г.

BOA – İstanbul, TD 775 – поименен (*муфассал*) регистър на пълнолетното мъжко население за събиране на данъците *авариз-и дивание* и *текялиф-и йорфие* от селищата

на санджаците Никопол, Силистра и Видин, съставен в интервала 1052 (1.04.1642 – 21.03.1643) г. – 23 *реджеб* 1056 (4.09.1646) г.

ВОА – İstanbul, D. PSK 2/4 – молба (*арзухал*) на патриарх Калиник от 1112 (18.06.1700 – 7.06.1701).

ВОА – İstanbul, D. PSK 14/53 – молба (*арзухал*) на патриарх Паисий. Преди 25 *шабан* 1157 (3.10.1744) г.

НБКМ, Ор. отд., ОАК 4/57, л. 5^а.

ИЗВОРИ

Дуйчев 1939/40: Дуйчев, Ив. Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан. – Архив за поселищни проучвания, кн. 2. София, 164–204.

Ковачев 1996: Ковачев, Р. Новопостъпили османотурски описи като извор за социално-икономическото, историко-демографското, военноадминистративното и поселищно развитие на Никополски санджак през XVI в. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. София, 17–20. X. 1994, София, 215–240.

ТИБИ 1964: Турски извори за българската история. Т. 1. (Серия XV–XVI). Съст. и ред. Б. Цветкова, В. Мутафчиева. София.

ТИБИ 1966: Турски извори за българската история. Т. 2. (Серия XV–XVI). Съст. и ред. Н. Тодоров, Б. Недков. София.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1996: Алексиев, Й. Съдбата на търновските паметници и падането под османска власт. – В: Османската инвазия на Балканите и краят на средновековната българска държава. Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, Исторически факултет, Т. 32, кн. 3, 1994. В. Търново, 239–245.

Андреев 1991: Андреев, Ст. Муфасал дефтерите от XV–XVI век. (Палеографско, дипломатическо и извороведско проучване). София. (хабитационен труд).

Вачев 1996: Вачев, Х. Към въпроса за падането на Търновград под турска власт. – В: Османската инвазия на Балканите и краят на средновековната българска държава. Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, Исторически факултет, Т. 32, кн. 3, 1994. В. Търново, 247–252.

Вачев 2012: Вачев, Х. Един храм, един некропол, две религиозни общности. В. Търново.

Вечева 1982: Вечева, Е. Търговията на Дубровник с българските земи (XV–XVIII в.). София.

Грозданова 1972: Грозданова, Е. За данъчната единица хане в демографските проучвания. – Исторически преглед, №3, 81–91.

Гюлева 2014: Гюлева, Ж. Градът в българските земи от края на XIV до края на XVII в. по археологически данни (Силистренски, Никополски и Видински санджак). Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор”. В. Търново.

Димитров 1968: Димитров, Стр. За датировката на някои османски регистри от XV в. – ИБИД, XXVI, 241–244.

Димитров 1986: Димитров, Б. Петър Богдан Бакшич. Български политик и историк от XVII в. София.

Драганова 1972: Драганова, Т. Търново през XIX в. (Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки). – В: ИОИМ–В. Търново. Кн. V. Варна, 163–215.

Елезовић 1940: Елезовић, Гл. Турски споменици. Књ. 1. Св. 1. (1348-1520). Београд.

Иречек 1974: Иречек, К. Пътувания по България. София.

История на Велико Търново: 2000. Т. 2. Късно средновековие. Възраждане. Нова История. (1393–1940). В. Търново.

Кил 1998: Кил, М. Разпространението на исляма в българското село през османската епоха XV–XVIII в.: колонизация и ислямизация. – В: Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 2, Мюсюлманската култура по българските земи. София.

Кийл 2005: Кийл, М. Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения. София.

Константиновъ 1893: Константиновъ, Хр. П. Опитване за града Велико Търново и околността му. (По случай свикването на IV Велико Народно събрание пръзъ месецъ май 1893 г.). Търново.

Мутаfoва 2002: Мутаfoва, Кр. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV–XVI век). В. Търново: Издателство “Faber”.

Мутаfoва 2009: Мутаfoва, Кр. Никопол в османските регистри от XVI в. – В: „България, земя на блажени...” in memoriam professoris Iordani Andreevi. Сб. с материали от Международната конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев. В. Търново.

Мутаfoва 2008: Мутаfoва, Кр. Възможности за изследване на българската история през XV–XVII в. в Истанбулския османски архив. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Материали от научната конференция, организирана от ИЮФ, ноември 2006 г. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”.

Мутаfoва 2013: Мутаfoва, Кр., Мл. Василев. Еврейската общност в Никопол и Плевен – опит за съпоставително изследване. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвременност. Научна конференция ’28 октомври 2011 г. Т. VI. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 143–161.

Николов 1927: Николов, Т. Градъ Велико Търново. – В: Климент Търновски. В. Друмев. За 25-годишнината от смъртта му. Изследвания, спомени и документи. Под ред. на проф. М. Арнаудов. София, 1927.

Николова 1986: Николова, Я. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново. Т. 1. Праистория, античност и средновековие. Под ред. на П. Петров, Ат. Попов, Й. Андреев, Я. Николова. София, 269–275.

Попов 1985: Попов, Ат. Асеневици и “Новият град” в Търново. – Векове, кн. 4, 6–10.

Радушев 1996а: Радушев, Евг. Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает през първата половина на XVI в. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. София, 17–20. X. 1994, София, 187–213.

Радушев 1996б: Радушев, Евг., Р. Ковачев. Опис на регистри от Истанбулския османски архив към генералната дирекция на държавните архиви на република Турция. Ред. Ст. Андреев. София.

Сакъзов 1930: Сакъзов, Ив. Стопански връзки между Дубровник и българските земи през XVI и XVII в. София.

Списаревска 1975: Списаревска, Й. Права на дубровничаните в българските земи под османско владичество (XV–XVIII в.). – Исторически преглед, № 4, 44–45.

Тодоров 1972: Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX в. София.

Тютюнджиев 2007а: Тютюнджиев, И. Търновската митрополия през XV–XIX в. В. Търново.

Тютюнджиев 2007б: Тютюнджиев, И. Търновският епископат XII–XXI в. В. Търново.

Фрейденберг 1984: Фрейденберг, М. Дубровник и Османская империя. Москва.

Цветкова 1965: Цветкова, Б. Документи за българската история в Дубровнишкия държавен архив. – Известия на държавните архиви. София, 145–160.

Benbassa 1995: Benbassa, E., A. Rodrigue. The Jews of the Balkans: The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries. Oxford: Blackwell Pub.

Faroqhi 1981: Faroqhi, S. Urban Development in Ottoman Anatolia (16th–17th Centuries). – Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture. 7, 1, 35–51.

Gözler 2001: Gözler, K. Les villages Pomaks de Lofça aux XVe et XVIe siècles d'après les *Tahrir Defters* Ottomans. Imprimerie de la Société turque d'histoire – Ankara.

Keren 2001: Keren, Zvi. The Jewish Community of Nikopol – from Heyday to Decline. Shvut № 10 [26] 1–37.

Kiel 1991: Kiel, M. Hrazgrad – Hezargrad – Razgrad: The Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria (Historical, Demographical, Economic and Art Historical Notes). – In: Turcica, T. XXI–XXIII, 494–563.

Kiel 1989: Kiel, M. Demographic Changes in Danubian Bulgaria 1480–1710 (according to Ottoman source materials from the Turkish State Archives). – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 7. България през XV–XIX век. София.

Lapidus 1984: Lapidus, I. M. Muslim Cities in the Later Middle Ages. New York.

Pinon 2008: Pinon, P. The Ottoman Cities of the Balkans. – In: H. Altenmüller, B. Hrouda (eds.) Handbook of Oriental Studies, the Near and Middle East: The City in the Islamic World. I. Leiden, Boston, 143–158.

Yaşar Ocak 2009: Yaşar Ocak, A. Social, Cultural and Intellectual Life, 1071–1453. – In: The Cambridge History of Turkey. I. Byzantium to Turkey, 1071–1453. Cambridge, 353–395.